

Духовні заповіти волинських шляхтичів

Василя Загоровського і Данила Братковського: типологічний аспект

Лариса Семенюк,
канд. філол. н., доцент

У статті розглядаються історико-мемуарні твори XVI – XVII ст. – заповіти волинських шляхтичів Василя Загоровського і Данила Братковського, з'ясовується їх типологічна спорідненість, гуманістичне спрямування та великий виховний потенціал, заснований на християнських і загальнолюдських цінностях.

Ключові слова: заповіт, морально-етичні цінності, національна свідомість.

Larysa Semenyuk. Spiritual testaments of the representatives of Volhynian nobility Vasyl Zagorovskiy and Danylo Bratkovskiy: typological aspect.

The article deals with such historico-memoir works of the 16 th-17 th centuries as the testaments of the representatives of Volhynian nobility Vasyl Zagorovskiy and Danylo Bratkovskiy. Their typological closeness, humanitarian purposefulness as well as a great educational potential based on the Christian values and values common to all mankind are considered.

Key works: testament, moral and ethical values, national consciousness.

Волинянин, український шляхтич Данило Братковський жив і творив майже на століття пізніше Василя Загоровського, теж волинського шляхтича, (перший – у другій половині XVII ст., другий – у третій чверті XVI ст.), але мали вони багато спільного. Обидва народилися на Волині (Братковський – у селі Свищів під Млиновом сучасної Рівненської області, Загоровський – вірогідно, в одному із сіл між Володимиром-Волинським та Луцьком). Їх об'єднувала боротьба за волю і віру свого народу: Братковський був оборонцем православних жителів Волині проти посягань польської шляхти, Загоровський у складі шляхетського полку боровся проти татарських нападів на Волинь. Обидва загинули мученицькою смертю (щоправда, перший – на рідній землі, а другий у – у татарському полоні).

Предметом нашої уваги буде ще одна спільна риса цих відомих волинян: і Василь Загоровський, і Данило Братковський незадовго перед

смертю створили заповіти, що є не лише важливими історико-біографічними документами, а й не менш вагомими пам'ятками нашої духовної культури XVI – XVII ст.

На сьогодні створено чимало праць про Данила Братковського, починаючи від розвідок В. Антоновича, М. Костомарова, І. Крип'якевича, В.Липинського, до сучасних досліджень М. Корпанюка, В. Шевчука, О.Бірюліної та ін. На жаль, заповіт Данила Братковського довгий час залишався поза увагою вчених. Лише в сучасному виданні „Данило Братковський. Світ, по частинах розглянутий. Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії.” (Луцьк, 2004) надруковано оригінальний текст заповіту, його сучасний переклад [3] та невелика розвідка працівниці Волинського краєзнавчого музею О. Бірюліної „Останнє слово поета” [1].

Про Василя Загоровського, на відміну від Д. Братковського, маємо досить обмежену літературу: окремі факти про нього та частковий переклад тексту його заповіту сучасною українською мовою подав М. Возняк у своїй „Історії української літератури” [2, 313 – 315]. Повністю оригінальний текст заповіту В. Загоровського надрукований у виданні „Українська література XIV – XVI ст.” (К., 1988) [5]. (Зауважимо, що ми будемо посилатися як на оригінальний текст, так і на перекладені М. Возняком уривки з нього).

Мета цієї статті – з'ясувати типологічну спорідненість між заповітами В. Загоровського і Д. Братковського, розкрити їх гуманістичне спрямування та великий виховний потенціал, заснований на християнських та загальнолюдських цінностях.

Про Василя Загоровського збереглися дуже скупі біографічні відомості. Рік його народження невідомий. Він був сином волинського маршалка Петра Загоровського. Перебував у приятельських стосунках з Андрієм Курбським, московським втікачем, що організував культурний осередок у селі Милянєвичі на Ковельщині. Василь Загоровський був королівським шляхтичем і збирачем податків на Волині, пізніше – брацлавським каштеляном. На відміну від батька Петра, котрий усе життя прагнув

збільшити свій маєток і через родинні зв'язки здобути собі поважне становище в суспільстві, Василь Загоровський, за словами М. Возняка, „був пасивною людиною, зате сумлінним у виконанні своїх обов'язків” [2, 313]. У часи татарського нападу на Волинь 1576 року він з іншими жителями Волинської землі став на захист рідного краю, і коли татари розбили шляхетський полк, разом з іншими панами опинився в татарській неволі. Втративши надію на визволення, він у 1577 році написав твір під назвою „Духовний заповіт”, у якому розпорядився своїм майном та залишив цінні настанови дітям. Як пише М. Возняк, Василь Загоровський не зміг роздобути потрібну для свого викупу суму грошей і помер в Орді 1580 року [2, 315].

Данило Братковський, на відміну від Василя Загоровського, був людиною рішучою і діяльною. Ми не будемо докладно зупинятися тут на його біографічних фактах, тому що про це достатньо сказано в науковій літературі. Зауважимо лишень, що Данило Братковський, займаючи досить високі посади в тогочасній Речі Посполитій (спочатку – брацлавського підстоля, потім – венденського підчашого), знехтував титулами і кар'єрою, усе життя відстоюючи права підневільного православного населення України. Його громадсько-політична діяльність завершилася підтримкою козацького повстання Семена Палія, за що поет поплатився власним життям. Він загинув 1702 року в Луцьку мученицькою смертю, але з усвідомленням правильності обраного життєвого шляху, про що написав невдовзі перед стратою в останньому своєму творі – сповіді-заповіті для нащадків [3]. Передсмертні заповіти обох волинських письменників-шляхтичів цікаві в різних аспектах, і насамперед з типологічного погляду – як вияв тих загальнолюдських цінностей та ідеалів, що притаманні людям різних епох.

Заповіти Василя Загоровського та Данила Братковського хоча й творилися в різні часи (у 70-х рр. XVI та в кінці XVII ст.) і в різних суспільно-політичних умовах, однак виявляють багато спільного. Споріднені вони насамперед тим, що складені людьми неординарними, представниками української шляхти, яка почувала кровну спорідненість із православною

людністю України-Русі та вважала своїм громадянським обов'язком відстоювання їх інтересів. Їх заповіти з'явилися не випадково, а у фінальний момент життя цих людей, невдовзі перед смертю, тому увібрали в себе увесь життєвий і духовний досвід авторів, філософське бачення ними світу і людини, загальнолюдські і національні цінності та ідеали, специфіку національної свідомості волинської шляхти тих часів. З цього погляду вони викликають великий науковий та загальнокультурний інтерес.

Уже побіжне знайомство із текстами засвідчує їх значну подібність. Насамперед звернемо увагу на обставини і причини написання творів, засвідчені самими авторами. Із тексту „Духовного заповіту” дізнаємося, що Василь Загорівський, „кастелян брацлавський, маршалок господара короля, его милости, городничий володимирський” [5, 167], написав свій твір перед лицем смерті, перебуваючи в татарському полоні. Будучи на службі короля Речі Посполитої та воюючи з невірними, він був „оббит и погромлен, сам збит и зранен, также з некоторыми братьею моею и также з слугами моими у везенье неприятелское взят” [5, 168]. Перебуваючи в полоні немалий час та остерігаючись того, „абы ме в том везеню смерть без порядное розправы не зашла” від того „збитья, зраненья и везеня неприятелского” [5, 168], він „з ласки милостивого Бога, будучи в запальной памяти и целом розуме моем” висловив у заповіті свою останню волю.

Заповіт Д. Братковського теж був створений у трагічний для автора час. Як відомо, в день його складання, 13 листопада 1702 року, венденський підчаший Данило Братковський перебував у луцькій в'язниці, куди потрапив за підозрою в участі у козацькому повстанні Семена Палія. За словами О.Бірюліної, „Заповіт Данила Братковського – живе слово поета, сказане в безжальних обставинах очікування смерті. У ньому шляхтич вмотивовує свої вчинки, розпоряджається рухомим майном і заощадженнями, прощається з рідними і цілим світом” [1, 375]. Перші слова цього тестаменту звернені до Бога, якому автор звіряє свої наміри і вчинки: „Я, порох, попіл Творця мого, Спасителя мого беру собі на Страшний суд за правдивого свідка, що не для

жодних бунтів, про що він сам відає, що їх не було в моєму серці і лише для ревності Бога мого, для честі Православ'я святого смерть прийняти мушу, прошу його святого захисту, аби прийняв в руки дух мій..." [3, 382]. Свою подорож до гетьмана задніпровського Івана Мазепи він також пояснює своїм благородним наміром захистити православну віру. На допомогу кличе всіх святих, „аби захотіли при муках і смерті моїй стати і мені опорою, і душі моїй” [3, 382]. Показово, що поховати себе автор заповідає синам „у місті святому, у луцькій братській церкві” [3, 382], чим засвідчує тісний зв'язок з православним населенням свого краю.

Структурно „Духовний заповіт” Загоровського теж певною мірою перегукується з твором Данила Братковського. Він відкривається коротким вступом, що містить відомості про автора та пояснення обставин написання заповіту. Далі Загоровський подає моральну науку дітям, викладає систему їх виховання та освіти і насамкінець дає конкретні розпорядження щодо свого майна. З-поміж них цікавими є настанови щодо будівництва церкви, школи і шпиталю для хворих і немічних, та турбота про дяка, котрий навчав би дітей, яких віддають йому на науку, „в церкві на книгах добре читав і співав, переписував безупинно книги, що їх церква пильно потребує...”[2, 315].

Передсмертний заповіт Д. Братковського також містить вступне слово автора, після якого подаються конкретні розпорядження, в яких він проявляє свою турботу про дружину, дітей, онуків, інших родичів. На відміну від попереднього тестаменту, у Братковського окремо не ставляться морально-виховні та освітні питання, однак деякі зауваги з цього приводу автор теж висловлює.

Заповіти В. Загоровського і Д. Братковського містять надзвичайно цінний матеріал до біографії обох авторів і особливо – їх родинного оточення та обставин особистого життя. Відомо, зокрема, що іще за життя В.Загоровського великого розголосу набрала його сумна родинна доля. В.Загоровський був одружений двічі. Розлучившись із першою дружиною з роду Збараських, з якою в нього була донька Анна, він одружився з

Катериною Чарторійською, яка покинула його з двома синами. Дітьми займалася його тітка. Ці обставини родинного життя висвітлені в „Духовному заповіті”. Василь Загоровський неприхильно висловлюється про дружину, яка покинула напризволяще своїх дітей, „дом... себе огидивши, а проєжчок уживаєт” [5, 170]. Доручаючи опіку над своїми неповнолітніми дітьми добрим знайомим і дядині, автор заповіту турбувався про те, щоб його діти навчилися добрих звичаїв, щоб знайомі й дячина дали якнайкраще виховання двом його синам, застерігав, щоб аж до повноліття дітей їх мати, а його дружина не мала доступу до його дому з огляду на її шкідливий вплив на дітей.

Василь Загоровський наводить деякі відомості про себе, зокрема, перелік тих добрих справ, які здійснив за своє життя: „За веку моего досыть церков в именью моем Соходолах и шпитали, так в Соходолах, яко и при церкви святого Ильи у Володимери, збудовал и, водлуг potrzeby, уфундовал, цвинтарь коло церкви святого Ильи уробал” [5, 174]. Тому й дядині своїй, якій доручає опікуватись дітьми, він дає настанови: церкву збудувати, образи намалювати, дзвіниці спорудити, цвинтарі обладнати, відкрити шпиталь, годувати убогих тощо [5, 174 – 179]. М. Возняк називає заповіт Василя Загоровського „прецінним документом для історії тогочасного українського побуту” [2, 315] та стверджує близькість автора до культурних осередків Волині.

„Заповіт Данила Братковського, як стверджує О. Бірюліна, – „найбільш інформативне і достовірне генеалогічне джерело про родину Данила Братковського” [1, 376]. Тут автор виявляє турботу про своїх найближчих – дружину, синів і дочок, онуків, зятів, племінників. У заповіті Братковський засвідчує тісний зв’язок із православним братством Луцька і навіть заповідає поховати себе в луцькій братській Хрестовоздвиженській церкві, розпоряджається про повернення боргу братству та про відшкодування образи, яку він колись наніс якомусь селянину, відібравши в нього коня.

Саме із заповіту дізнаємось про долю єдиної книги поета, велика частина накладу якої – 4100 примірників – на той момент ще зберігалася у видавця. Заповідаючи дружині викупити цей наклад, поет, мабуть, не мав впевненості, чи це коли-небудь станеться. У словах прохання, як пише О.Бірюліна, „відчувається відстороненість і прихований розпач про те, що його вірші уже нікому не потрібні” [1, 378].

Особливий інтерес становить питання про ті морально-етичні цінності, які утверджуються авторами заповітів. Моральні настанови Загоровського і Братковського співзвучні, хоча в тестаменті останнього вони прописані не так чітко, тому більш детально зупинимось на творі Загоровського. Волинський шляхтич перш за все піклується, щоб діти мали страх Божий [5, 169], дотримувалися своєї віри, не чинили беззаконня, жили за Божими заповідями: „Абы лет в боязни его бозской dorostали, в раду с неверными не входили, на дорогу несправедливых не ступали а на столбцы губителей не седали, но в законе господнем завжды волю свою мели и в нем училися вдень и вночи” [5, 168].

В. Загоровський наполягає на тому, щоб діти не забували руського письма, мови, віри, звичаїв, дотримувались постів, Богу молилися, ближнього любили, а ересі остерігалися: „Також аби не помітували своїм українським письмом і говорінням українськими словами й обичаями чесними й покірними українськими, а найбільше своєю вірою, до якої їх Бог призвав і в ній сотворив їх для цього світу; щоб не опускали ніколи, аж до смерті своєї, набожества в церквах наших, грецькому законові належного й порядно постановленого; щоб постили, як належить, пости святі, сповняючи слова Спасителя нашого, списані в Євангелії святім; аби завжди молилися Богу, сотворителеві свому, кожного ближнього свого, як самі себе, любили, а ересі всякої так, як трутизни душевної й тілесної, пильно береглися й від неї відгребалися” [2, 314].

Письменник особливо підкреслює згубний вплив усякої ересі, тому радить дітям з такими людьми не приятелювати: „А нарешті іменем Бога

живого, в Трійці єдиного й милосердного, я зобов'язую їх, аби вони не мали ніякої спільності ні уживання, ні приязні з такими людьми, які, відступивши від церковних передань, своєвільно тримаються єресей, – ані щоб не бували ніколи в домах таких людей, хіба б у великім примусі й наглій потребі” [2, 314].

Загоровський як турботливий батько піклується про те, щоб діти, ставши дорослими, не зважали на чужу славу і багатство, а приятелювали з поважними людьми одної з ними віри: „А коли Бог милостивий доховає здоровими дітей моїх до віку мужеського, в котрім потребуватимуть подружжя святого, з його святих Божих рук виглядати, не кваплячися на красу людську, ні на маєтність і скоро минаючу славу чийогось вельможного й „оздобленого” дому, тільки мають пильно дивитися на те, чи ті люди, з котрими вони б хотіли вступити в вічну приязнь, виховують себе самих, дім, дітей, челядь і підданих своїх у Божім страху та всякій почитивості; чи бридяться нестачностями, п'янством, танцями, іграми, „проходками пустошними” (скоморохами), чародійствами, ворожками й іншими Богу противними злими речами, що в нас називали або називають „дворством”; в таких домах, особливо, щоб ще були одної віри з вами...” [2, 314 – 315].

Дорослі сини, наставляє автор заповіту, не повинні зважати на соціальний стан майбутніх дружин і не сподіватись від них великих посагів. Батько радить дітям „безпечно вступати в святе подружжя, не глядячи по жінках великих посагів, бо досить матимуть багатства, коли траплять на такі жінки, які разом з ними боятимуться милосердного Бога й завжди заховуватимуться в законі Божім” [2, 315].

В. Загоровський особливо наголошує на тому, щоб його діти були добродійними, милостивими: „Што все хочу мѣть по сынех моих, абы на добром баченю своем маючи, як ку хвале и моленю богу милосердному, церквей господних милостниками, так ближних своих, звлаща неимущих выживеня своего, любительми были и всю долю а любовь свою в том покладали, чого им, яко милым дѣтям моим, и потомству их, если им бог

милостивый даст, от рода в род, перед очима завжды мЪть верне зычу” [5, 179].

Автор посилається на слова святого Євангелія („Благословени милостиви, тые помиловани будут”) та на послання апостола Павла, який писав: „БлаженЪе есть давати, нежели взымати; бо милостыня з добрыми делы и на страшном а нелицемЪрном суде господа нашего будет хвалитися” [5, 179].

Данило Братковський, який у своєму заповіті головним чином дає різноманітні розпорядження щодо власного майна, менше уваги відводить моральним настановам. Можливо, це пояснюється тим, що його діти на той час уже були дорослі. І все ж він, за словами Самійла Величка, „істинного православ’я нерушний блюститель”, в останніх рядках свого заповіту, подібно до Загоровського, звертається до дітей із проханням триматися православної віри, за яку боровся усе своє життя і за яку готовий прийняти смерть: „Синам і дочкам моїм нагадую, щоб тієї віри трималися, за яку я вмираю, якщо хочуть мати благословення від Бога” [3, 384].

Заповіт Василя Загоровського цікавий ще й тим, що у ньому викладена своєрідна програма виховання й освіти молоді, насамперед його власних дітей. Цим він суттєво відрізняється від заповіту Братковського та споріднений із „Повчанням дітям” Володимира Мономаха, на що звернув увагу ще М. Возняк [2, 315].

Учений наголошував на тому, що при написанні свого твору В.Загоровський перейнявся турботою про виховання і долю дітей, а тому дав конкретні поради й настанови щодо їх навчання і освіти. Для отримання початкової освіти він радить найняти вченого дяка, який зможе навчити дітей руської науки і письма: „Коли ж дітям моїм Бог милостивий дасть по сім літ, тоді її милость пані дячина має способити дяка добре вченого і чесного, або того Дмитра дяка, що в мене служив, і згодивши, дати їх учити в моїм домі або в церкві св. Іллі у Володимирі української (руської) науки в Св. Письмі й не пестячи їх, пильно й порядно приводити до науки” [2, 314].

Наполягаючи, щоб діти не забували руського письма і руської мови, Загоровський разом із тим вважає, що діти повинні знати латинь та прилучатися до латинської культури: „А коли Бог милосердну дасть їм дійти до доскональної науки в своїй українській мові, в Св. Письмі, в молитвах до Бога, сотворителя свого, й у віддаванні гідної честі та хвали його святій і божеській милості – тоді її милость пані дядина має згодити їм бакаляра статочного, котрий міг би добре їх учити науки латинського письма, веліти вчити в моїм домі” [2, 314].

Тільки після того, як діти засвоять науку руську та латинську, батько радить опікунам відправити їх у Вільно, в єзуїтську колегію, „бо там хвалять дітям добру науку”: „А коли вже матимуть добрі початки в цій науці, тоді її милость, порадившись з їх милостями панами добродіями моїми, названими вище в цім завіщанні моїм, має дати до Вільни до єзуїтів на науку, бо там хвалять дітям добру науку, або де їх милості признають за найвідповідніше. Цієї науки мають вони, як Бог дасть, учитися сім літ або й більше без перерви й пильно, не приїжджаючи додому, ані в нім не буваючи” [2, 314].

Наступним етапом освіти своїх дітей В. Загоровський вважає службу в престижних місцях: „А коли їм Бог милостивий дасть досконале знання латинської науки, тоді їх милості панове приятелі мої мають їх дати в службу, на такі місця, де могли би вони вправлятися в страху Божім” [2, 314].

На думку автора, тільки належним чином оволодівши певною справою, отримавши необхідні навички на службі, діти можуть розраховувати на найвищі державні посади і можуть бути віддані на службу королю: „А коли вони привчаться добрих обичаїв, служачи на таких місцях, як я вище сказав, тоді треба дати їх на службу государеві королеві його милості панові нашому й там, Богові милостивому постійно молячися, служачи вірно його королівській милості й Річ Посполитій, мають вони дослугуватися ласки господаря його милості. А разом їх милості панове приятелі й добродії мої, названі в цім завіщанні моїм, мають тоді просити його милість господаря

короля, щоб, маючи ласкавий позір на мої заслуги, був милостивим паном для дітей моїх...” [2, 314].

Отже, закликаючи синів бути вірними православної вірі та „руській” традиції, В. Загоровський водночас розумів і необхідність новочасної освіти, тому виявляв толерантність до „латинників”. У цьому плані він, за словами П. Кралюка, виступив як „модерніст” [4, 7]. М. Возняк з приводу цього писав: „...заповіт Василя Загоровського виводить перед наші очі ідеальний тип українського шляхтича, що хотів пристосуватися до духу нового часу, але все-таки в глибині його душі інстинктивно дримає елементарне почуття національного патріотизму, висловленого в прив’язаності до своєї православної церкви, до своєї української мови та писемності” [2, 315]. Ці слова стосуються і Данила Братковського, який також був прибічником латино-польської освіченості (адже і сам писав польською мовою), однак усім своїм життям і творчістю засвідчив глибоку відданість православ’ю і українському народу.

У цілому заповіти В. Загоровського та Д. Братковського є не лише типовими зразками останньої волі видатних людей свого часу, а й унікальними джерелами, що дають можливість розглянути специфіку національної свідомості волинської шляхти XVI – XVII ст., зрозуміти складний внутрішній світ людей, що поклали своє життя за кращу долю рідного краю. В. Загоровський і Д. Братковський у своїх передсмертних заповітах виступають як ревні прихильники православної віри і пов’язаних з нею руських традицій, як справжні гуманісти, для яких найвищими є християнські цінності та ідеали, засновані на принципах людяності, справедливості та загального добра.

Література

1. Бірюліна О. Останнє слово поета // Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий. Переклад. Джерела. Студії. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 375 – 378.

2. Возняк М. Історія української літератури: У 2-х кн. – Кн. 1. – Львів: Світ, 1992. – 696 с.
3. Заповіт Данила Братковського // Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий. Переклад. Джерела. Студії. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 379 – 388.
4. Кралюк П. Луцьке Хрестовоздвиженське братство. – Луцьк: Надстир'я, 1996. – 54 с.
5. Загорівський В. Духовное завѣщаніе // Українська література XIV – XVI ст. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 176 – 184.